

ПРИНЦИП ЗАКОННОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ ТА ФРН: ОКРЕМІ НОРМАТИВНІ ТА ПРАВОЗАСТОСОВЧІ АСПЕКТИ

Берзін П.С.,

*доктор юридичних наук, професор кафедри
кримінально-правової політики та кримінального права
КНУ ім. Т.Г. Шевченко
ORCID 0000-0003-4146-7910*

Волинець Р.А.,

*доктор юридичних наук, доцент кафедри
кримінально-правової політики та кримінального права
КНУ ім. Т.Г. Шевченко
ORCID 0000-0002-8134-8572*

Берзіна А.Б.,

*кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри
судової медицини та медичного права
НМУ ім. О.О. Богомольця
ORCID 0000-0002-9885-309X
Anzhela.kasumova@gmail.com*

Берзін П.С., Волинець Р.А., Берзіна А.Б. Принцип законності в кримінальному праві України та ФРН: окремі нормативні та правозастосовчі аспекти.

У статті констатовано, що сьогодні в Україні принцип законності в кримінальному праві прямо пов'язується з кримінально-правовим регулюванням та його механізмом, впливаючи на його "роботу" у режимах порушення та дотримання кримінально-правових норм-заборон. Окремі з цих особливостей не мають однозначного розуміння в кримінальному праві України. З'ясувати деякі із цих особливостей можна за допомогою звернення до відповідних положень кримінального права ФРН.

Зазначається, що при визначенні кримінально-правового змісту принципу законності слід враховувати нормативні орієнтири, закріплені у Конституції, актах кримінального, кримінального процесуального та ін. законодавства.

Автори статті проводять послідовний аналіз положень Конституції ФРН та КК ФРН з метою з'ясування відповідних положень кримінального права ФРН про зміст, структуру та застосування принципу законності з тим, щоб пояснити окремі особливості "складників" цього принципу та його "роботи" в кримінальному праві України.

У статті розкриваються загальні і спеціальні юридичні положення, що стосуються змісту та структури принципу законності в кримінальному праві, а також визначити структуру та "складники" цього принципу.

Акцентується увага на те, що зазначене розуміння принципу законності (його складових), яке ґрунтується на нормах Конституції, КК, КПК та ін. законодавчих актів, дозволяє визначити особливості застосування цього принципу в кримінальному праві. Зазначається, що нормативні орієнтири щодо досліджуваного питання "представлені" передусім у ст. 103 абз. 2 Конституції ФРН та § 1 КК ФРН. Завдяки "роботі" цього принципу в кримінальному праві ФРН забезпечується так звана "гарантійна функція кримінального права".

Визначаються структурні елементи принципу законності, що прямо впливають на "роботу" цього принципу в кримінальному праві. Визначаються моменти врахування принципу законності при співвідношенні джерел кримінального права.

Ключові слова: кримінальний кодекс ФРН, принцип законності в кримінальному праві, аналогія закону, зворотна дія кримінального закону, прогалини в кримінальному праві, колізії в кримінальному праві.

Berzin P. S., Volynets R. A., Berzina A. B. The principle of legality in the criminal law of Ukraine and the Federal Republic of Germany: separate regulatory and enforcement aspects.

The article states that today in Ukraine, the principle of legality in criminal law is directly related to criminal law regulation and its mechanism, influencing its “work” in the regimes of violation and observance of criminal law prohibitions. Some of these features do not have a clear understanding in the criminal law of Ukraine. You can find out some of these features by referring to the relevant provisions of the German criminal law.

It is noted that when determining the criminal-legal content of the principle of legality, one should take into account the normative guidelines enshrined in the Constitution, acts of criminal, criminal procedural, etc. legislation.

The authors of the article conduct a consistent analysis of the provisions of the Constitution of the Federal Republic of Germany and the Criminal Code of the Federal Republic of Germany with the aim of clarifying the relevant provisions of the criminal law of the Federal Republic of Germany on the content, structure and application of the principle of legality in order to explain the specific features of the “components” of this principle and its “work” in the criminal law of Ukraine .

The article discloses general and special legal provisions relating to the content and structure of the principle of legality in criminal law, as well as to define the structure and “components” of this principle.

Attention is drawn to the fact that the specified understanding of the principle of legality (its components), which is based on the norms of the Constitution, the Criminal Code, the Code of Criminal Procedure, etc. legislative acts, allows you to determine the specifics of the application of this principle in criminal law.

It is noted that the regulatory guidelines for the researched issue are “presented” primarily in Art. 103 par. 2 of the Constitution of the Federal Republic of Germany and § 1 of the Criminal Code of the Federal Republic of Germany. Thanks to the “work” of this principle, the so-called “guarantee function of criminal law” is ensured in the criminal law of the Federal Republic of Germany.

The structural elements of the principle of legality are defined, which directly affect the “work” of this principle in criminal law. Points of consideration of the principle of legality are determined when comparing the sources of criminal law.

Key words: the Criminal Code of the Federal Republic of Germany, the principle of legality in criminal law, analogy of the law, retroactive effect of the criminal law, gaps in criminal law, conflicts in criminal law.

Постановка проблеми. В кримінальному праві принцип законності прямо пов’язується з кримінально-правовим регулюванням та його механізмом, впливаючи на його “роботу” у режимах порушення та дотримання кримінально-правових норм-заборон. Такий вплив зумовлений особливостями “складників” цього принципу та їх врахування у зазначених режимах “роботи” механізму кримінально-правового регулювання. Окремі з цих особливостей не мають однозначного розуміння в кримінальному праві України. З’ясувати деякі із цих особливостей можна за допомогою звернення до відповідних положень кримінального права ФРН.

Отже, **метою статті** є з’ясування відповідних положень кримінального права ФРН про зміст, структуру та застосування принципу законності з тим, щоб пояснити окремі особливості “складників” цього принципу та його “роботи” в кримінальному праві України. Для досягнення цієї мети потрібно розкрити загальні і спеціальні юридичні положення, що стосуються змісту та структури принципу законності в кримінальному праві, а також визначити структуру та “складники” цього принципу.

Виклад основного матеріалу.

1. Загальні та спеціально-юридичні положення. Принцип законності означає, що виключно КК визначаються види діянь, що “знаходяться” у межах дотримання його норми-заборони або порушують її, та кримінально-правові наслідки, що застосовуються за таке діяння. У вузькому розумінні (лише стосовно такого виду “кримінально-правової аномалії” як кримінальне правопорушення) цей принцип виражає зміст припису “*nullum crimen, nulla poena sine lege*”. Тобто виключно в кримінальному законі як вищому акті законодавчої влади мають враховуватись положення, на підставі яких

діяння визнається таким, що вчиняється при дотриманні або порушенні кримінально-правової заборони, а також кримінально-правові наслідки, які при цьому настають [1, с. 134].

При визначенні *кримінально-правового змісту* цього принципу слід враховувати нормативні орієнтири, закріплені у Конституції, актах кримінального, кримінального процесуального та ін. законодавства. Так, у Конституції України вони пов'язуються з положенням про те, що “виключно законами України визначаються ... діяння, які є злочинами ... та відповідальність за них” (п. 22 ч. 1 ст. 92). У КК України ці орієнтири “представлені” насамперед у ч.ч. 1, 3, 4 ст. 3, ч. 2 ст. 4. Зрештою, наявність цих нормативних орієнтирів означає заборону надавати зворотню дію кримінального закону в часі для встановлення кримінальної протиправності вчиненого діяння, а також для посилення караності за раніше вчинене діяння. Отже, принцип законності поширюється як на визнання вчиненого діяння кримінальним правопорушенням певного виду (тобто на встановлення законодавцем кримінальної протиправності діяння), так і на встановлення у КК конкретного виду і розміру покарання за його вчинення (караності за нього), а також на призначення судом покарання [1, с. 134]. Крім цього, на кримінально-правовий зміст принципу законності впливають вимоги ст. 9 КПК про: обов'язок службових осіб органів державної влади неухильно додержуватися вимог Конституції, КПК, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, інших актів законодавства (ч. 1); всебічне, повне і неупереджене дослідження обставин кримінального провадження, виявлення досудовим розслідуванням обставин, що викривають та виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надання таким обставинам належної правової оцінки та забезпечення прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень (ч. 2); неможливість застосування при здійсненні кримінального провадження законодавчими актами, які суперечать КПК (ч. 3); застосування положень міжнародних договорів України (ч. 4); застосування кримінального процесуального законодавства з урахуванням практики ЄСПЛ (ч. 5); застосування загальних засад кримінального провадження (про них див. ч. 1 ст. 7 КПК) у разі, коли положення КПК не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження (ч. 6).

У кримінальному праві ФРН принцип законності роз'яснюється як “ніякого покарання без закону”, а його нормативні орієнтири “представлені” передусім у ст. 103 абз. 2 Конституції ФРН та § 1 КК ФРН. Завдяки “роботі” цього принципу в кримінальному праві ФРН забезпечується так звана “гарантійна функція кримінального права”. Так, у ст. 103 абз. 2 Конституції ФРН передбачено: “Діяння є караним лише в тому випадку, якщо караність була встановлена законом до того, як діяння вчинене” [2, с. 26; 3, с. 39-40]. У § 1 КК ФРН, що має назву “Без закону немає покарання”, передбачається: “Діяння підлягає кримінальному покаранню лише у випадку, якщо караність була встановлена законом до вчинення діяння” [4, с. 24; 5, с. 67].

На підставі ст. 103 Конституції та § 1 КК ФРН у кримінальному праві ФРН формулюються чотири вимоги принципу законності: 1) *Lex scripta* (писаний закон): виключення звичаєвого права для встановлення покарання та обтяження покарання; 2) *Lex praevia* (попередній закон): заборона зворотної дії – дія у часі – принцип “благосприяння”; 3) *Lex certa* (визначений закон): вимога визначеності та заборона невизначеного кримінального закону; 4) *Lex stricta* (обмежений/обмежувальний закон): заборона аналогії, яку слід відмежовувати від тлумачення [6, s. 101-102; 7, s. 15-16; 8, s. 14; 2, с. 26-27].

2. Про структуру та “складники” принципу законності. Складовими елементами принципу законності є наступні.

2.1. Заборона “звичаєвого права”, яка означає наявність формально-визначеної (“писаної”) норми закону (*lex scripta*), яка визначає діяння, пов'язане з дотриманням або порушенням норми-заборони, а також конкретизує його кримінально-правові наслідки. Тим самим виключається застосування норм звичаєвого права чи інших “неписаних” норм (*jus non scriptum*), оскільки в “неписаних” нормах їх зміст зафіксований недостатньо чітко, щоб прив'язати призначення і застосування заходів державного примусу (впливу) до абстрактних норм, що залежать від конкретного випадку (його обставин) [9, с. 58].

Звичаєве право утворюється завдяки тривалому здійсненню права, що спирається на загальновідомі правові переконання. Проте кримінально-правові наслідки діяння дозволено встановлювати лише письмово викладеними законодавчими актами. Тому за загальним правилом забороняється, щоб звичаєвим правом встановлювались нові кримінально-карані діяння (наприклад, недозволене куріння) або нові санкції за такі діяння (наприклад, покарання у виді побиття палкою). Однак, більш складнішим у німецькому кримінальному праві є питання про те, в якій мірі діє заборона звичаєвого права також у Загальній частині. Адже в Загальній частині КК передбачені норми з подібними діяннями (наприклад, § 19, 20, 22,

30 КК ФРН). Тому принциповим вважається те, що принцип законності захищав громадян та забороняв “спрямування” звичаєвого права проти інтересів особи, що вчиняє каране діяння [7, s. 16-17].

Разом з тим у німецькому кримінальному праві існує підхід про визнання звичаєвого права джерелом права. Виключатися це може в разі, коли на обґрунтування призначення покарання впливають положення Загальної та Особливої частини КК. Проте і в цьому випадку окремі німецькі вчені допускають поширення положень звичаєвого права щодо караності вчиненого діяння, зокрема, коли виникає необхідність з'ясування ознак складу діяння (*der Tatbestand*) та обставин, що виключають протиправність (*die Rechtfertigungsgründe*), у зв'язку з визначенням відповідних понять, взятих із інших галузей права. За наявності такого підходу караність може розширюватись. Це поширюється, наприклад, на визнання за звичаєвим правом тварин як мисливсько-промислових (*eines Tieres als jagdbar*) у положеннях про бракон'єрство (*die Wildereivorschrift*) [6, s. 101-102].

2.2. Заборони, що стосуються зворотної дії певних джерел кримінального права, а саме: а) обмеження сфери караності діяння шляхом заборони зворотної дії кримінального закону стосовно караності протиправного діяння; б) зворотно діюче збільшення (збільшення тривалості такої дії) строків давності (наприклад, за насильницькі тяжкі злочини націонал-соціалістів); в) зворотно діюча зміна необхідних вимог із заявою про покарання у заявах зі справ приватного обвинувачення; г) визнання керівним положенням та застосування § 2 КК ФРН, згідно з абз. 1 якого покарання та його додаткові наслідки визначаються згідно із законом, що діяв під час діяння [7, s. 17-19].

2.3. Заборона невизначеного кримінального закону (вимога визначеності кримінального закону) [7, s. 20-21].

2.4. Заборона застосування норм КК за аналогією, тобто заборона так званої “аналогії закону” (*analogia legis*). Про цю заборону прямо вказується у ч. 4 ст. 3 КК України. Крім цього, правовими орієнтирами змісту заборони аналогії застосування норм КК України є передбачені у ч. 2 ст. 4 КК України вимоги визначення кримінальної протиправності і караності, а також інших кримінально-правових наслідків діяння лише КК. Тому норми Загальної і Особливої частини КК України, які визначають конкретний вид кримінального правопорушення, його різновиди, види і розміри покарань та інших заходів кримінально-правового характеру, не можуть застосовуватись до однотипних фактичних ситуацій, які не передбачені цими нормами КК України. Отже, саме передбаченими у ч. 2 ст. 4 КК України правовими орієнтирами обмежується зміст забороненої у КК України аналогії його застосування та “звужується” до конкретних його норм, які визначають кримінальну протиправність, караність діяння та інші його кримінально-правові наслідки [1, с. 135-136].

Іншими словами, заборона застосування КК за аналогією перешкоджає “створенню” нової юридичної (нормативної) підстави кримінальної протиправності і караності діяння, а також його інших кримінально-правових наслідків. Такою підставою згідно з ч. 2 ст. 4 КК визнаються лише конкретні норми КК України. Натомість, якби чинний КК України не забороняв аналогію при застосуванні його положень, то існувало б принаймні дві юридичні підстави, з урахуванням яких діяння, що безпосередньо не передбачене КК України як кримінальне правопорушення, визнавалось би конкретним видом кримінального правопорушення або його окремим різновидом та тягнуло застосування певного виду покарання або інших заходів кримінально-правового характеру. Першою такою підставою визнавались би відповідні норми КК України, які визначали конкретний вид кримінального правопорушення або його окремий різновид та встановлювали вид і розмір покарання або інших заходів кримінально-правового характеру за його вчинення, а другою юридичною підставою вважався би відповідний припис про дозвіл застосування норм КК за аналогією (такий припис фактично б означав можливість встановлення кримінальної протиправності і караності діяння, а також інших кримінально-правових наслідків в однотипних ситуаціях, які премо не передбачені “у межах” першої підстави). Отже, заборона аналогії при встановленні кримінальної протиправності і караності діяння та інших його кримінально-правових наслідків має поширюватись як на норми Особливої частини КК, так і на положення так званих “регулятивних законів” та підзаконних нормативно-правових актів, якщо норми Особливої частини КК мають бланкетні диспозиції та передбачають використання положень таких “регулятивних законів” та підзаконних нормативно-правових актів¹.

¹ Поширення заборони аналогії на норми Особливої частини КК та інших законів та підзаконних нормативно-правових актів, якщо застосування КК пов'язане з використанням при бланкетних диспозиціях норм Особливої частини КК та субсидіарному застосуванні норм, відстоював В.О. Навроцький [10, с. 51].

Заборона аналогії має місце і в кримінальному праві ФРН [2, с. 34-35]. Стосується вона заборони на визнання новими караними діями, виходячи із порівняння схожості. Причому розмежується заборонена аналогія та допустиме тлумачення, при якому за наявності прогалини у законі існує допустима аналогія на користь особи, що вчинила діяння. Ілюстрацією є наступний приклад. За законодавством ФРН електроенергія не є фізичним предметом та річчю, а тому крадіжка електроенергії не може каратись на підставі § 242 абз. 1 КК ФРН, що передбачає покарання за крадіжку, оскільки в ньому йдеться про випадок, що порівнюється з крадіжкою речі. Щоб усунути раніше існуючу прогалину у караності крадіжки електроенергії, німецький законодавець ще у 1900 році розробив спеціальне положення про покарання, а в 1953 році це положення увійшло до складу КК ФРН як § 248 с [7, с. 21-22], в якому передбачене покарання за викрадення електричної енергії [4, с. 183-184; 5, с. 357].

2.5. Наявність норми закону, яка діяла на час вчинення (*lex praevia*) діяння (ч. 2 ст. 4 КК України), не дозволяє законодавцю встановлювати покарання за раніше вчинені особою діяння та забороняє у певних випадках зворотню дію кримінального закону в часі (див. ч.ч. 2-4 ст. 5 КК України). Тобто ці приписи КК України “виражають” обмеження державного примусу та “зобов’язують” законодавця встановити караність діяння до моменту його вчинення. У кримінальному праві ФРН цей складник принципу законності ґрунтується на передбаченому в абз. 2 ст. 103 Конституції ФРН та §1 (“Немає покарання без закону”) КК ФРН принципі “*nulla poena sine lege*”, а саме: діяння (*Tat*) тягне покарання лише у разі, коли його злочинність (*Strafbarkeit*) була визначена законом (*gesetzlich*) до того, як діяння було вчинене (абз. 2 ст. 103 Конституції ФРН). У §1 КК ФРН цей складник принципу законності виражається як “діяння підлягає покаранню лише тоді, коли його злочинність була визначена законом до того, як діяння було вчинене”. У німецькій навчальній літературі для ілюстрації зазначеного наводиться положення абз. 1 §242 КК ФРН, що передбачає відповідальність за крадіжку (*Diebstahls*) (зокрема, вказується, що склад діяння крадіжки у §242 КК ФРН передбачається у наступному положенні: “Той, хто вилучає в іншого рухому річ з наміром незаконно привласнити її собі або передати іншій особі”) [11, с. 44].

Зазначене розуміння принципу законності (його складових), яке ґрунтується на нормах Конституції, КК, КПК та ін. законодавчих актів, дозволяє визначити особливості застосування цього **принципу** в кримінальному праві, що пов’язується насамперед з його врахуванням при:

1) подоланні колізій у кримінальному праві, коли цей принцип виступає правовим орієнтиром при співвідношенні різних джерел кримінального права та прямо “впливає” на таке співвідношення. Так, при співвідношенні “загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права” (ч. 1 ст. 3 КК України) та кримінально-правових норм останні на підставі ч. 5 ст. 3 КК України “повинні відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах”. Необхідність такого співвідношення виникає у зв’язку з визнанням у ч. 1 ст. 9 Конституції України та ч. 1 ст. 19 Закону України “Про міжнародні договори України” від 29 червня 2004 року чинних міжнародних договорів частиною національного законодавства. Тому в процесі правозастосування слід враховувати наступні найбільш типові варіанти співвідношення загальноновизнаних принципів, норм міжнародного права та кримінально-правових норм:

а) має місце певний *пріоритет* положень міжнародних договорів над нормами КК, у зв’язку з чим положення міжнародних договорів підлягають *самостійному застосуванню* без врахування (використання) відповідних норм КК;

б) має місце *однакове* значення таких міжнародних договорів та відповідних норм КК як джерел кримінального права, у зв’язку з чим вони підлягають *паралельному застосуванню*;

в) має місце *пріоритет* норм КК над чинними міжнародними договорами, у зв’язку з чим *самостійному застосуванню* підлягають лише норми КК, а положення міжнародних договорів взагалі не застосовуються.

Врахування принципу законності у кожному із зазначених варіантів залежить від змісту норм КК та положень чинних міжнародних договорів, у зв’язку з чим:

а) пріоритет положень міжнародних договорів над нормами КК матиме місце насамперед при врахуванні обсягу міжнародно-правових зобов’язань України, закріплених у таких договорах (наприклад, при виконанні окремих форм міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, окремі з яких передбачені у ст. 10 КК України);

б) однакове значення норм міжнародних договорів та норм КК, коли вони визначають ознаки діяння, вчинене у межах дотримання певної норми-заборони, або її порушення, а також кримінально-правові наслідки такого діяння (прикладом можуть служити положення ч. 1 ст. 8 КК України);

в) пріоритет норм КК над чинними міжнародними договорами має місце при визначенні ознак кримінальної протиправності діяння, його караності та інших кримінально-правових наслідків, що безпосередньо передбачається у ч. 3 ст. 3 КК України;

2) подоланні прогалин в кримінальному праві, коли врахування принципу законності *забороняє* використовувати при “заповненні” змісту повністю або частково відсутніх у джерелах кримінального права положень, які б врегульовували відповідні життєві ситуації (фактичні обставини), такий спосіб як “аналогія права”. Іншими словами, “аналогія права” суперечить принципу законності в кримінальному праві та на підставі його відповідних нормативних орієнтирів не може використовуватись при подоланні прогалин. Водночас, якщо зіставляти певні “фрагменти” принципу законності та принципу верховенства права, які впливають на подолання прогалин в кримінальному праві, то очевидно є *суперечність (колізійність)* цих загальноправових принципів у кримінальному праві між собою. Тобто при співставленні таких “фрагментів” цих принципів, які пов’язуються з подоланням прогалин способом “аналогії права”, виявляється їх суперечність (невідповідність) – принцип законності прямо забороняє використання цього способу подолання прогалин в кримінальному праві, а принцип верховенства права, навпаки, дозволяє.

Висновки.

1. Принцип законності включає наступні структурні елементи, що прямо впливають на “роботу” цього принципу в кримінальному праві: а) встановлення заборони “звичайного права”; б) наявність заборон зворотної дії окремих джерел кримінального права; в) передбачення заборони невизначеного кримінального закону; г) встановлення заборони застосування норм кримінального закону за аналогією; ґ) застосування норми закону, яка діяла на час вчинення діяння.

2. Принцип законності в кримінальному праві виступає правовим орієнтиром при співвідношенні джерел кримінального права та має прямо враховуватись при: а) подоланні колізій та б) подоланні прогалин в кримінальному праві.

Список використаних джерел:

1. Берзін П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник у 3-х т. Т. I. Загальні засади / П.С. Берзін. 2-ге вид., виправ. та доп. К.: ВД “Дакор”, 2019. 562 с.
2. Немецкое уголовное право (Общая часть): Практикум / сост. и авт. коммент. П.С. Берзин. К.: Алерта, 2021. 388 с.
3. Хелльманн У. Введение в уголовное право Федеративной Республики Германия. У кн.: Головенков П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия – Strafrechtsgesetzbuch (StGB). Научно-практический комментарий и перевод текста закона. Potsdam: Universitätsverlag Potsdam, 2021. С. 37-63.
4. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной Республики Германия: текст и научно-практич. комментарий. М.: Проспект, 2010. 280 с.
5. Головенков П.В. Уголовное уложение Федеративной Республики Германия – Strafrechtsgesetzbuch (StGB). Научно-практический комментарий и перевод текста закона. Potsdam: Universitätsverlag Potsdam, 2021. 489 с.
6. Gropp W. Strafrecht Allgemeiner Teil 4., ergänzte und terminologisch überarbeitete Auflage. Lehrbuch. Springer-Lehrbuch, 2015. XL, 667 s.
7. Rengier R. Strafrecht. Allgemeiner Teil. 11. Auflage. München: Verlag C.H. Beck oHG, 2019. XXIII, 603 s.
8. Schmidt R. Strafrecht – Allgemeiner Teil: Grundlagen der Strafbarkeit. Aufbau des strafrechtlichen Gutachtens. 21. Auflage. Grasberg bei Bremen: Verlag Dr. Rolf Schmidt GmbH, 2019. XVI, 544 s.
9. Фристер Г. Уголовное право Германии. Общая часть = Strafrecht. Allgemeiner Teil: пер. с нем. / Гельмут Фристер. 5-е изд. М.: Инфотропик Медиа, 2013. 712 с.
10. Навроцький В.О. Принцип заборони аналогії і його дія при застосуванні Кримінального кодексу України 2001 року. Новий Кримінальний кодекс України: Питання застосування і вивчення: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 25-26 жовт. 2001 р. / за ред.: Сташис В.В. та ін. К. Х.: “Юрінком Інтер”, 2002. С. 49-51.
11. Heinrich B. Strafrecht. Allgemeiner Teil I: Grundlagen der Strafbarkeit, Aufbau der Straftat beim Vollendungs- und Versuchsdelikt. 2. Auflage. Stuttgart, W. Kohlhammer GmbH, 2010. XXX, 398 s.